

Ճ Ա Ր Տ Ա Ր Ա Պ Ե Տ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն
ARCHITECTURE

ՀՏԴ՝ 726

DOI: 10.52971/18294316-2026.29.1-307

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Տ Ա Յ Ք Ի Բ Ո Ղ Խ Ա Գ Ա Վ Ա Ռ Ի Հ Ո Գ Ե Վ Ո Ր -
Ճ Ա Ր Տ Ա Ր Ա Պ Ե Տ Ա Կ Ա Ն Ժ Ա Ռ Ա Ն Գ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն ¹

Դավիթ Ս. Նահատակյան

ՃՀՀԱՀ, ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի, ՀՀ

Արկաղի Ա. Ակոսյով, Արմեն Ս. Հայրապետյան

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գյումրի, ՀՀ

Անվտիում

Նախաբան. Հոդվածը նվիրված է պատմական Տայքի Բողխա գավառի հոգևոր ճարտարապետական ժառանգության ուսումնասիրմանը: Տարածաշրջանը միջնադարյան հայկական քաղաքակրթության կարևորագույն կենտրոններից մեկն է, որտեղ ձևավորվել են յուրահատուկ ճարտարապետական և տարածական համակարգեր: Ուսումնասիրության նպատակը Բողխա գավառի եկեղեցական կառույցների տիպաբանական, կառուցվածքային և տարածական առանձնահատկությունների վերլուծությունն է: *Մեթոդներ և նյութեր.* Ուսումնասիրությունը հիմնված է դաշտային դիտարկումների, չափագրությունների և լուսանկարահանման արդյունքների, ինչպես նաև գրավոր աղբյուրների համադրման վրա: Կիրառվել են պատմահամեմատական, տիպաբանական և պատմաճարտարապետական վերլուծության մեթոդներ՝ հուշարձանների թվագրության և դասակարգման նպատակով: *Վերլուծություն.* Բողխա գավառի եկեղեցիները հիմնականում պատկանում են միանավ սրահավոր տիպին՝ արտացոլելով Տայք-Գուգարքի ճարտարապետական դպրոցի բնորոշ գծերը: Միաժամանակ արձանագրվում են նաև ավելի բարդ հորինվածքներ՝ եռանավ բազիլիկներ, քառախորան և գմբեթավոր դահլիճի տիպեր: Հուշարձանների տեղաբաշխումը սերտորեն կապված է բնակավայրերի և ամրոցների հետ՝ ձևավորելով միասնական պատմաճարտարապետական միջավայր: *Արդյունքներ.* Հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ Բողխա գավառի հոգևոր կառույցները

¹ The research was supported by the Higher Education and Science Committee of MESCS RA (Research project № 25RG-6A091)

ձևավորվել են հստակ տարածական և գործառութային կենտրոններ՝ ընդգրկված լինելով «բնակավայր–ամրոց–եկեղեցի» միասնական համակարգում: Արձանագրվում է նաև նախաքրիստոնեական սրբատեղիների ընտրության ավանդույթների շարունակականությունը: Ստացված արդյունքները կարևոր են Տայքի պատմաճարտարապետական համակարգի և տարածական մտածողության ուսումնասիրության համար:

Բանալի բառեր՝ Տայք, Բողկա գավառ, միջնադարյան հայկական ճարտարապետություն, եկեղեցաշինություն, միանավ սրահավոր եկեղեցիներ, քառախորան տիպ, Տայք–Գուգարքի ճարտարապետական դպրոց, մշակութային լանդշաֆտ:

Ինչպես հղել՝ Նահատակյան Դ., Ակոպով Ա., Հայրապետյան Ա. Պատմական Տայքի Բողկա գավառի հոգևոր-ճարտարապետական ժառանգությունը // ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի, 2026: Հ. 1(29): 307- 323 էջեր: DOI: 10.52971/18294316-2026.29.1-307

SPIRITUAL AND ARCHITECTURAL HERITAGE OF THE BOGHKHA DISTRICT IN HISTORICAL TAYK

David S. Nahatakyan

NUACA, Shirak Center of Armenological Studies NAS, Gyumri, RA

Arkadi A. Akopov, Armen S. Hayrapetyan

Shirak Center of Armenological Studies NAS, Gyumri, RA

Abstract

Introduction: This article examines the spiritual architectural heritage of the Boghkha district of historical Tayk, one of the key regions of medieval Armenian civilization, characterized by distinctive architectural and spatial systems. The aim of the study is to analyze the typological, structural, and spatial features of ecclesiastical monuments in the Boghkha district. **Methods and materials:** The research is based on field observations, measurements, and photographic documentation, combined with written historical sources. Historical-comparative, typological, and architectural analysis methods were applied to determine the classification and chronology of the monuments. **Analysis:** The analysis demonstrates that the majority of churches in the Boghkha district belong to the single-nave hall type, reflecting the characteristic features of the Tayk–Gugark architectural school. At the same time, more complex structures are also present, including three-aisled basilicas, tetraconch, and domed hall types. The spatial distribution of monuments is not random but closely connected with settlement patterns and defensive systems, forming an integrated historical and architectural environment. **Results:** The study reveals that ecclesiastical structures in the Boghkha district were organized according to clear spatial and functional principles. These monuments functioned as communal and ideological centers within a unified “settlement–fortress–church” system. The continuity of pre-Christian sacred site selection traditions is also evident. The findings contribute significantly to the understanding of spatial organization and architectural development within the historical region of Tayk.

Key words: *Tayk, Boghkha district, medieval Armenian architecture, ecclesiastical architecture, single-nave hall churches, tetraconch type, Tayk–Gugark architectural school, cultural landscape.*

Citation: Nahatkyan D., Akopov A., Hayrapetyan A. *The Spiritual and Architectural Heritage of the Boghkhya District of Historical Tayk // "Scientific Works" of the Shirak Center of Armenological Studies, NAS RA. Gyumri, 2026, vol. 1(29), 307-323 pp.. DOI: 10.52971/18294316-2026.29.1-307*

ՆԵՐՄՈՒԹՅՈՒՆ. Պատմական Տայքը հայկական միջնադարյան քաղաքակրթության կարևորագույն տարածաշրջաններից մեկն է, որտեղ ձևավորվել և զարգացել են ինքնատիպ ճարտարապետական և բնակավայրային համակարգեր: Տարածաշրջանի պատմաճարտարապետական ժառանգությունը հատկապես արժեքավոր է իր բազմաշերտությամբ՝ ընդգրկելով պաշտպանական, բնակավայրային և հոգևոր կառույցների փոխկապակցված համալիրներ, որոնք արտացոլում են միջնադարյան հասարակության տարածական կազմակերպման և մշակութային կյանքի առանձնահատկությունները:

Տայքի առանձին գավառների ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս առավել խորությամբ բացահայտել այս համակարգերի ներքին կառուցվածքը և զարգացման օրինաչափությունները: Այդ համատեքստում առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Բողխա գավառը, որի տարածքում պահպանված են միջնադարյան հայկական ճարտարապետության տարբեր տիպերի հուշարձաններ՝ միանավ սրահավոր գյուղական եկեղեցիներից մինչև բազմաբաղադրիչ վանական համալիրներ: Չնայած դրանց զգալի մասը ներկայումս գտնվում է ավերված կամ կիսաքանդ վիճակում, դրանք շարունակում են կարևոր տեղեկություններ պահպանել ինչպես շինարարական տեխնիկայի, այնպես էլ տարածական և գործառույթային կազմակերպման մասին:

Մույն հոդվածի նպատակն է ներկայացնել Բողխա գավառի հոգևոր կառույցների պատմաճարտարապետական ուսումնասիրությունը՝ անդրադառնալով դրանց տիպաբանական առանձնահատկություններին, թվագրությանը և կառուցվածքային լուծումներին: Միննույն ժամանակ հատուկ ուշադրություն է դարձվում հուշարձանների տեղաբաշխմանը և դրանց կապին շրջակա բնական միջավայրի, բնակավայրերի և պաշտպանական կառույցների հետ: Ուսումնասիրությունը հիմնված է ինչպես դաշտային դիտարկումների, այնպես էլ գրավոր աղբյուրների համադրման վրա, ինչը հնարավորություն է տալիս դիտարկել հուշարձանները ոչ միայն առանձին կառույցների, այլև ամբողջական մշակութային լանդշաֆտի համատեքստում:

Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Բողխա գավառում հոգևոր կառույցների տեղաբաշխումը պատահական չէ, այլ ենթարկվում է հստակ տարածական և գործառույթային օրինաչափությունների: Դրանք սերտորեն կապված են ինչպես բնակավայրային համակարգի, այնպես էլ ամրոցների հետ՝ ձևավորելով միասնական պատմաճարտարապետական միջավայր: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս Բողխա գավառի նյութը դիտարկել որպես կարևոր օրինակ Տայք-Գուգարքի ճարտարապետական դպրոցի ներսում ձևավորված տարածական մտածողության և կառուցապատման սկզբունքների ուսումնասիրության համար:

Այրիկ-Կուրաթ

Բողխայի Այրիկ-Կուրաթ (այժմ՝ Bahçeliksıla) գյուղից հյուսիս՝ մոտ 800 մ հեռավորության վրա, բաց դաշտում, պահպանվել են գրավոր աղբյուրներից հայտնի [6, էջ 215] եկեղեցու ավերակները: Եռախորան կենտրոնագմբեթ հորինվածքով այս կառույցից

պահպանվել են արևմտյան խաչաթևեր, ինչպես նաև հյուսիսային և հարավային թևերի հատվածներ, մինչդեռ խորանը խիստ վնասված է: Հատակագծային կառուցվածքով և չափերով եկեղեցին մոտենում է Տայք-Գուգարքի միջնադարյան ճարտարապետական դպրոցի օրինակներին՝ մասնավորապես Իս և Զաք եկեղեցիներին, իսկ իր հորինվածքով՝ եռախորան կենտրոնագմբեթ տիպով, առնչվում է հայկական վաղ քրիստոնեական ճարտարապետության ավանդույթին: Նմանատիպ օրինակներ են Դորբանդավանքը և Հնեվանքը՝ պատմական Գուգարք նահանգի տարածքում:

Եկեղեցին կառուցված է ավանդական եռաշերտ «միդիս» շարվածքով՝ տեղական քարից: Արտաքին որմնաշարն ամբողջությամբ չի պահպանվել. քարերը պոկվել և երկրորդական օգտագործման են անցել գյուղում: Ներքին որմնաշարից պահպանվել է միայն հյուսիսային խորանի մի հատված, որը ցույց է տալիս, որ շարվածքն իրականացվել է կիսամշակ մանր քարերով: Եկեղեցու մնացած հատվածները ներկայումս տեսանելի են միայն հաստ կրաբետոնե միջուկի մակարդակով:

Հողատարածքների մշակման հետևանքով զգալիորեն վնասվել է հատկապես խորանի հատվածը: Տարածքում նկատելի են նաև զանազան դեպքեր: Գերեզմանոցը վերացված է, սակայն տեղում դեռևս հանդիպում են տապանաքարերի բեկորներ, որոնք վկայում են երբեմնի ընդարձակ գերեզմանադաշտի գոյության մասին:

Ասփակ

Բողխայի Ասփակ (ներկայիս՝ Darica գյուղի Esbek թաղամաս) գյուղի տարածքում պահպանվել է միջնադարյան վանական համալիրը, որը տեղակայված է բնակավայրի հյուսիսարևմտյան հատվածում՝ կիրճի եզրից փոքր-ինչ ներս կառուցված հարթակի վրա: Այն բաղկացած է գլխավոր եկեղեցուց, աղյուսաշեն եկեղեցուց, երկհարկանի մատուռ-դամբարանից, դարպաս-աշտարակից, պարսպապատից և հարավային կողմում գտնվող միանավ սրահավոր եկեղեցուց:

Գլխավոր եկեղեցին եռանավ սրահավոր կառույց է, որը ժամանակի ընթացքում ենթարկվել է կառուցապատական փոփոխությունների: Այնուամենայնիվ, հատակագծում հստակ առանձնանում են դեպի արևելք ուղղված ավագ խորանը և նրա աջ ու ձախ կողմերում տեղակայված երկարավուն ավանդատները, որոնք ավարտվում են կիսաշրջանաձև խորաններով: Կառույցի հատակագծային և կառուցվածքային առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ եկեղեցին սկզբնապես եղել է միանավ սրահավոր, սակայն հետագայում վերակառուցվել է եռանավի: Նման կառուցապատական զարգացման օրինակ է նաև Չորդվանքի գլխավոր եկեղեցին, որտեղ արձանագրվում է նույնատիպ վերափոխման փուլային ընթացք:

Ընդհանուր առմամբ, Ասփակի վանական համալիրը ներկայացնում է պատմական Տայքի եկեղեցաշինական ավանդույթների արժեքավոր նմուշ, որը կարևոր է ինչպես տարածաշրջանի ճարտարապետության պատմության, այնպես էլ բնակավայրային մշակութային լանդշաֆտի ուսումնասիրման տեսանկյունից [2, էջեր 165-176]:

Գլխավոր եկեղեցուց հարավ-արևմուտք գտնվում է փոքր չափերի աղյուսաշեն եկեղեցի: Կառույցն ունի միանավ սրահավոր ձևավորում, արևելքից ընդգրկում է կիսաշրջանաձև խորանը: Եկեղեցին կառուցված է ուշագրավ շինարվեստով. գետնախարիս-

խը բաղկացած է 3-4 շարք միջին և փոքր չափերի կիսականոնավոր ճեղքված քարերից, որոնցից վերև կառուցապատումը իրականացվել է ավանդական մեթոդներով:

Հայկական միջնադարյան ճարտարապետության մեջ, մասնավորապես Տայք-Գուգարքի ճարտարապետական դպրոցի օրինակներում հանդիպում են նման քար-աղյուսե համակցված որմնաշարեր: Օրինակ՝ Չորդվանքի գլխավոր եկեղեցու խ. իրականացված վերակառուցման ժամանակ, նույն համալիրի հարավարևելյան հատվածում կառուցված կրկնահարկ մատուռ-դամբարանում, ինչպես նաև Սրվելի և Կիրանց վանական համալիրների գլխավոր եկեղեցիներում [4, էջ 127-138]:

Հատակագծային կառուցվածքային տեսանկյունից և տիպաբանությամբ այս եկեղեցին հավանաբար պատկանում է X-XIV դդ. և ամբողջությամբ համապատասխանում է Տայք-Գուգարքի ճարտարապետական դպրոցի լուծումներին: Կառուցվածքում նկատելի են նաև ուշ շրջանի նորոգությունների հետքեր:

Ծավալատարածական տեսակետից եկեղեցին ունի բավականին բարեկարգ կառուցվածք: Կառույցի երկթեք տանիքը համապատասխանում է իր հարազատ ճարտարապետական դպրոցի ավանդույթներին: Տանիքի վրա նկատվում են երկու շերտեր. վերին կրաբետոնե-քարային շերտը հավանաբար ավելացվել է ուշ միջնադարում՝ տանիքի ջրամեկուսացումը ապահովելու նպատակով, այլապես նման ծանրաբեռնվածությունը կլինի անիմաստ՝ հաշվի առնելով տանիքի ու թաղի շինարարական հանգամանքները:

Աղյուսե եկեղեցին շրջապատված է պարսպապատով և աշտարակավոր դարպաս-մուտքով: Պարսպապատերը պահպանվել են մոտ 4 մ բարձրությամբ և կառուցված են կիսամշակ և կիսահարթեցված միջին ու մանր տեղական քարերից: Դարպաս-մուտքը ներկայացնում է մի թաղակապ կառույց, որի մուտքը շարված է կիսաշրջանաձև քարե շարով: Փայտից պատրաստված բարավորը ներկայումս բացակայում է: Դարպաս-մուտքի արևելյան անկյունում, պատին կից և մոտ 0,4 մ լայնությամբ, տեղադրված է քարե աստիճանավանդակ, որը թույլ է տվել բարձրանալ աշտարակի վերին հատվածը:

Գլխավոր եկեղեցուց հարավ-արևմուտք գտնվում է կրկնահարկ դամբարան-մատուռը: Արևմուտքից կա ներթափանցման անցք, որը հավանաբար բացվել է գանձագողերի կողմից: Ստորին հարկը ուղղանկյուն սենյակ է, որը կիսով չափ լցված է հողով: Ծածկը թաղակապ է, և դրա կենտրոնում պահպանվել է փոքր անցք: Մեր կարծիքով՝ անցքն օգտագործվել է վերին հարկի հետ հաղորդակցման համար: Ստորին հարկի հյուսիսային պատում առկա են հետագայում փակված կամարաձև բացվածքներ:

Վերին հարկը գրեթե ամբողջությամբ քանդված է, սակայն արևելյան հատվածում պահպանվել են կիսակլոր խորանի մնացորդներ: Կառույցի հատակագիծը ամբողջությամբ ուսումնասիրելու և ճշգրիտ վերակառուցման հնարավորությունը գնահատելու համար անհրաժեշտ է դամբարան-մատուռը մաքրել և պեղել:

Ստորին հարկի պահպանված ներքին որմնաշարն աղյուսաշեն եկեղեցու հետ համեմատած՝ կատարվել է բավականին բարձր մակարդակով. օգտագործվել են տարբեր չափի կիսականոնիկ քարեր, իսկ թաղը կառուցված է խորը տեղադրված քարերի օգնությամբ: Սա վկայում է, որ Տայք-Գուգարքի հայկական միջնադարյան ճարտարապետական դպրո-

ցում նման կառույցների օգտագործումը եղել է բավական տարածված: Նման լուծումների հանդիպում ենք Վաչեձորում, Չորդվանքում, Օշկում, Խախումում, Խանձթայում և այլուր:

Կրկնահարկ մատուռ-դամբարանները տարածված են եղել նաև այլ հայկական ճարտարապետական դպրոցներում, օրինակ՝ Սյունիքում (Տաթև, Վահանավանք, Ցաղաց Քար, Նորավանք և այլն): Դրանց ակունքները ձգվում են վաղ քրիստոնեության շրջանից (Ամարաս, Տիգրանակերտ, Հռիփսիմե և այլն): Մեր կարծիքով՝ կրկնահարկ մատուռ-դամբարանի հավանական կառուցումը տեղի է ունեցել X–XIV դդ. ընթացքում:

Համալիրից հարավ-արևմուտք ընկած հատվածում տեղակայված է գողտրիկ միասրահ եկեղեցին, որն իր հատակագծային և ծավալատարածական հորինվածքով հավանաբար պատկանում է IX–XI դդ. (ներկայումս վերածված է հարդանոցի): Հարավային եկեղեցին միանավ սրահավոր կառույց է՝ արտաքինից ուղղանկյուն, արևելյան հատվածն ավարտվում է կիսաշրջանաձև խորանով: Միակ մուտքը գտնվում է հյուսիսից: Կառույցը քարակերտ է՝ իրականացված ավանդական «միդիս» շարվածքով: Եկեղեցու խորանն ու ներքին տարածքները դիտարկել չհաջողվեց, որովհետև դրանք լցված էին հարդով: Չհաջողվեց հայտնաբերել նաև ներքին հարդարանքի նշաններ: Չեն պահպանվել նաև սրահավոր եկեղեցու վերին շարերը, ինչը սահմանափակում է կառույցի մասին ամբողջական ծավալային պատկերացումը:

Վանական համալիրում պահպանվել են նաև ուշ միջնադարի օժանդակ կառույցներ (կիսագետնափոր կամ ամբողջությամբ բնահողի մակերևույթին կառուցված օժանդակ կառույցներ, պահեստներ, հարդանոցներ և այլն), որոնք իրենց քարի ու փայտի ճարտարապետությամբ բավականին հետաքրքիր են: Հնարամիտ կերպով օգտագործելով դեպի կիրճ տանող թեքությունները՝ երկու կողմից կառուցել են քարե պատեր, որոնց վրա հաստ գերաններով տեղադրել են ծածկ, իսկ վերևում՝ ավելի բարակ գերաններ և տոփանաձև կավահողե շերտ՝ ապահովելով շենքի ծածկը: Դիմացի հատվածից կառույցը փակվել է մեծ փայտե դարպասներով կամ դռներով: Հայ ճարտարապետության մեջ նմանօրինակ կառույցները հայտնի են վաղուց: Միայն Տայք-Գուգարքի շրջանում այդպիսիք կան Օշկիձորում, Ծիսիկում, Խախում, Նիագումում, Ագորդում, Ապրնետում, Հարսում և այլուր:

Դիվաձոր

Դիվաձոր (այժմ՝ Darica) գյուղի Վերին թաղամասում պահպանվել է միանավ, սրահավոր հորինվածքով եկեղեցի՝ կառուցված ձորակի միջնամասում գտնվող ժայռոտ հարթակի վրա: Եկեղեցուց հյուսիս նկատվում է քառակուսի հատակագծով հարթակ, որտեղ, հավանաբար՝ եղել է այլ շինություն: Եկեղեցուց հարավ-արևելք՝ ստորին հատվածում, պահպանվել է կիսաբաց քարանձավային տարածք, որն օգտագործվում է առայսօր:

Եկեղեցին ունի մեկ մուտք՝ հյուսիսային ճակատում, և մեկ պատուհան՝ հարավային ճակատում: Մուտքի բարավորի քարը տեղից ընկած է, և մուտքը հարմարեցվել է փայտյա դռով: Սկզբնապես կառույցը ունեցել է քարե թաղակապ ծածկ, որը քանդվել է ներկայումս այն փոխարինված է փայտյա ծածկով՝ հողախճային տոփանված շերտով: Կառույցի հարավային և հյուսիսարևմտյան անկյունաքարերը, ինչպես նաև դրանց հարակից քարերը մասամբ պոկված են: Շինությունը կառուցված է ավանդական եռաշերտ շարվածքով՝ կրաշաղախի կիրառմամբ: Կառույցի դեկորատիվ ձևավորումը սահմանա-

փակ է: Պահպանվել է միայն արևելյան ճակատի պատուհանի վերնամասի կամարունքը: Շարվածքի քննությունը ցույց է տալիս, որ կառույցն անցել է վերանորոգման մի քանի փուլ, սակայն հիմնական կառուցապատումը կարելի է թվագրել IX–X դդ.: Պատուհանի կամարունքի շարվածքը և կիրառված քարի տեսակը զգալի նմանություն ունեն մոտակայքում գտնվող Ասփակի վանական համալիրի գլխավոր եկեղեցու և ավանդատների արևելյան պատուհանների շարվածքին: Ներկայումս եկեղեցին օգտագործվում է տնտեսական նպատակներով՝ որպես անասնագոմ և պահեստ:

Եզնաձոր

Բողխայի Եզնաձոր (ներկայիս՝ Güllüce) բնակավայրից մոտ 3 կմ հյուսիս՝ լեռնալանջի վրա, պահպանվել է սրահավոր եկեղեցի, որը մեզ հայտնի գրավոր աղբյուրներում չի հիշատակվում: Եկեղեցու շրջակայքում արձանագրվում են բնակավայրի մնացորդներ՝ բնակելի տներ, մշակվող հողատարածքների սահմանագծեր, դարավանդաձև գյուղատնտեսության հետքեր և այլ կառուցվածքներ: Բնակավայրը, դատելով տեղադրությունից, եղել է ձորակի վերին հատվածում գտնվող վերջին բնակատեղին, իսկ եկեղեցին փաստորեն հանդես է եկել որպես ձորակը եզրափակող պաշտամունքային կառույց: Այսպիսի տեղադրումը նախաքրիստոնեական ավանդույթների շարունակությունն է և հաճախ գուգակցվում է ջրի կամ աղբյուրի առկայության հետ: Այն լայնորեն տարածված երևույթ է հայկական մշակույթում և հանդիպում է Սյունիքում, Տարնում, Գուգարքում և այլուր:

Եկեղեցին միանավ սրահավոր կառույց է՝ մոտ 6,5×4 մ չափերով, հյուսիսային կողմում ունենալով աշխարհիկ նշանակության կցակառույց՝ մոտ 6,5×2,8 մ չափերով: Եկեղեցու մուտքը հարավից է, իսկ կցակառույցինը չի պահպանվել: Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ կցակառույցը կառուցվել է եկեղեցու հետ միաժամանակ և վերջինիս հետ միասին ծածկված է եղել քարաշեն թաղերով:

Պատերը իրականացված են ավանդական «միդիս» շարվածքով՝ տեղական կիսամշակ և ճեղքված քարերով ու կրաշաղախով: Կառույցի ծավալատարածական և համաչափական առանձնահատկությունները թույլ են տալիս այն թվագրել առավելապես X դարով:

Զարթենից

Բողխա գավառի Զարթենից (այժմ՝ Sarisaz) նախկինում հայաբնակ [5, էջ 30] գյուղից մոտ 2 կմ հյուսիս-արևմուտք, դեպի Օլթի տանող լայն ձորակի միջնամասի համեմատաբար ցածր հատվածում պահպանվել են գրավոր աղբյուրներում հիշատակված [6, էջ 238] միանավ սրահավոր եկեղեցու մնացորդներ:

Կառույցից դեպի արևմուտք՝ մինչև Օլթի գետն իջնող լանջերին, տեսանելի են ընդարձակ դարավանդաձև հողամշակման հարթակներ, որոնք, դատելով չափսերից և տարածքից, կարևոր տնտեսական նշանակություն են ունեցել գավառի բնակավայրային համակարգի համար: Հարավից եկեղեցուն կից կառուցված է հավելյալ ծավալ, որն ավարտվում է կիսաշրջանաձև խորանով և ներկայումս գտնվում է ծայրահեղ վնասված վիճակում: Հարավային կցակառույցի խորանային ավարտը վկայում է, որ տվյալ հատվածը կիրառվել է ծիսական նպատակներով և համադրելի է տարածաշրջանում արձանագրված նմանատիպ հորինվածքների հետ:

Եկեղեցու հիմնական ծավալի պատերը պահպանված են վատ վիճակում, իսկ ծածկը ամբողջությամբ փլուզված է: Կառույցը շարված է ավանդական «միդիս» շարվածքով՝ տեղական մանր կիսամշակ քարից և կրաշաղախի կիրառմամբ: Պահպանված որմնաշարի առանձնահատկությունները համադրելի են ինչպես Եզնաձորի, այնպես էլ Դիվաձորի նմանատիպ կառույցների հետ, ինչը թույլ է տալիս եկեղեցին թվագրել IX-X դդ.:

Իդդելի

Բողխայի Իդդելի (այժմ՝ İğdeli) գյուղից մոտ 1,2 կմ հյուսիս, ժայռոտ բարձունքի վրա՝ Իդդելի ամրոցի մերձակայքում, մոտ 160 մ հեռավորության վրա, պահպանվել են 6×3,2 մ չափերով **միանավ սրահավոր փոքր եկեղեցու** մնացորդներ: Առայսօր կանգուն են միայն պատերը, մինչդեռ ծածկը ամբողջությամբ փլուզված է: Մուտքը, ըստ երևույթին, գտնվել է արևմտյան կամ հարավային ճակատում: Արևելյան և արևմտյան ճակատներում բացված է մեկական պատուհան: Կառույցը շարված է կիսամշակ կամ ճեղքված քարերով՝ կրաշաղախով և ավանդական «միդիս» շարվածքով: Նշմարվում են անսովոր փլուզման հետքեր, ինչից կարելի է ենթադրել, որ կառույցը ենթարկվել է պայթեցման:

Ինչպես նկատելի է, Տայքում պաշտամունքային կառույցներն ամրոցների հետ սերտորեն կապված են, և այստեղ առկա են հիմնականում երկու կառուցվածքային մոտեցում: Ամենատարածվածն այն է, երբ եկեղեցին գտնվում է անմիջապես ամրոցի միջնաբերդի տարածքում, հաճախ ներկառուցված լինելով պարսպապատի հետ: Նման օրինակի կարելի է հանդիպել Օլթիի Ասփակ ամրոցում: Երկրորդ մոտեցմամբ, եկեղեցին կառուցվում է ամրոցից որոշակի հեռավորության վրա՝ հաճախ մոտակա ցածր գազաթներից մեկի վրա: Այս կառուցվածքային լուծումը հանդիպում է Բողխա գավառում, օրինակ՝ Որջնհաղում, Հովակի 3-րդ ամրոցում, Իդդելիում և այլ հարակից բնակավայրերում:

Իդդելի գյուղի ծայրամասում՝ այգիների տարածքում, պահպանվել է միանավ սրահավոր փոքր եկեղեցի: Կառույցի հիմնական ծավալը լավ է պահպանվել: Արևմտյան ճակատին կից կա գավիթ, որի միջով իրականացվել է մուտքը դեպի հիմնական սրահը: Կցակառույցը, հավանաբար, ունեցել է առանձին մուտք հյուսիսային կողմից: Եկեղեցին չափերով փոքր է՝ մոտ 5×3 մ: Արևելյան ճակատում բացված է մեկ լուսամուտ: Թաղածածկը պահպանվել է: Խորանի գմբեթարդը և թաղակիր կամարները շարված են անկանոն, ինչը դժվարացնում է ճշգրիտ թվագրումը: Շարվածքի բնույթը վկայում է, որ պահպանված հիմնական շերտը պատկանում է ուշ միջնադարյան շրջանին, սակայն չի բացառվում, որ կառույցը կարող էր կառուցվել նաև ավելի վաղ:

Ներկայումս եկեղեցին օգտագործվում է տեղական բնակչության կողմից տնտեսական նպատակներով, ինչը բացասաբար է անդրադառնում հուշարձանի վիճակի վրա: Խորանը ամբողջությամբ քանդված է, իսկ ներքին տարածքը ծառայում է իբրև աղբավայր:

Կինեպոս

Բողխայի Կինեպոս (այժմ՝ Elmadüzü) գյուղից մոտ 500 մ հարավ՝ փոքր ձորի ձախափին, պահպանվել են գրավոր աղբյուրներում հիշատակված վանական համալիրի մնացորդներ [6, էջ 312]: Համալիրը կազմված է քառախորան կենտրոնագմբեթ գլխավոր եկեղեցուց, նրան կից դամբարան-եկեղեցուց և հարավում գտնվող միանավ սրահավոր

փոքր եկեղեցուց: Շրջակայքում նկատելի են նաև այլ շինությունների ավերակներ, ինչը վկայում է համալիրի երբեմնի ընդարձակ կառուցապատման մասին:

Գլխավոր եկեղեցին, ըստ պահպանված հատակագծային և կառուցվածքային տվյալների, պատկանում է քառախորան կենտրոնագմբեթ տիպին: Համեմատաբար ամբողջական պահպանվել են գլխավոր խորանը՝ իր գմբեթարդային ծածկով, ինչպես նաև՝ հյուսիսային և հարավային խորանների մոտ կեսը: Ներքին տարածքում առկա են գմբեթի և թաղակապ ծածկի խոշոր բեկորներ: Ավագ խորանն ունեցել է բեմ, որն այժմ ծածկված է փլատակներով: Գլխավոր խորանի երկու կողմերում տեղադրված են ուղղանկյուն ավանդատներ, ինչի հետևանքով արևելյան հատվածը դրսից արտահայտվում է հնգանիստ ծավալով: Հյուսիսային և հարավային խորանները, արևելյան ավանդատների հետ միասին, արտաքուստ միավորված են ընդհանուր ճակատային պատով: Գմբեթատակ քառակուսուց դեպի գլանաձև թմբուկ անցումը իրականացվել է առագաստների միջոցով, որոնցից երկուսը պահպանվել են վնասված վիճակում: Շարվածքի և հորինվածքային առանձնահատկությունների հիման վրա եկեղեցին կարելի է թվագրել IX–X դդ., թեև չի բացառվում ավելի վաղ շինարարական շերտերի առկայությունը:

Քառախորան տիպի եկեղեցիները հայկական ճարտարապետությունում հայտնի են դեռ վաղ քրիստոնեական շրջանից: Նման հորինվածք ունեն V–VI դդ. թվագրվող Օռվիզի և Արզնիի եկեղեցիները: Բողխա գավառում Կինեպոսի հետ համեմատելի օրինակ է Փետկիի եկեղեցին, իսկ Տայքի մյուս գավառներում Տ. Մարությանը [1, էջեր 124–127] հիշատակում է Բոբոսգեր և Սբխեչ եկեղեցիները: Այս շարքը կարելի է լրացնել նաև Արայացփորի Չորդվանքի Մորիսչ թաղամասի եկեղեցով և Ճակք գավառի Էրախանի գյուղի մոտակայքում գտնվող քառախորան կառույցով [3, էջեր 74–76]:

Գլխավոր տաճարի հարավային կողմում պահպանվել է միանավ սրահավոր փոքր եկեղեցի՝ մոտ $6 \times 3,4$ մ չափերով: Այն հանդիսացել է համալիրի կարևոր բաղադրիչներից մեկը և թվագրվում է IX–X դդ., թեև կառույցում նկատվում են նաև ուշ միջնադարյան վերակառուցումների հետքեր: Եկեղեցին ավերված է. առավել պահպանված է հյուսիսային ճակատը: Մյուս հատվածներում քարերը պոկված են, և պատերը կանգուն են հիմնականում կրաբետոնե միջուկի հաշվին:

Գլխավոր տաճարի հարավարևելյան հատվածում գտնվում է փոքր չափերի դամբարան-եկեղեցին: Կիսագետնափոր ստորին հարկը թաղակապ դամբարան է, իսկ վերին եկեղեցին, ամենայն հավանականությամբ, եղել է միանավ սրահավոր: Վերին կառույցը չափազանց վնասված է, ինչի պատճառով նրա ծավալատարածական լուծումները դժվար են վերականգնվում. մոտ 2 մետր բարձրությամբ պահպանվել է միայն հարավային ճակատի պատը: Դամբարան-եկեղեցիները Տայքում տարածված լուծումներ են. նման օրինակներ հայտնի են նաև Ասփակ վանական համալիրում և Չորդվանքի գլխավոր տաճարի հարավարևելյան հատվածում:

Համալիրի բոլոր կառույցների որմնաշարը իրականացված է հայկական ավանդական «միդիս» շարվածքով՝ տեղական կիսամշակ և ճեղքված քարերի կիրառմամբ: Քառախորան գլխավոր եկեղեցու որմնաշարն իրականացված է խնամքով: Ներկայումս

հուշարձանների վիճակը ծանր է. շարվածքի քարերի զգալի մասը պոկված և տեղափոխված է, հանդիպում են նաև գանձագողերի փորվածքներ:

Տիպաբանական և հատակագծային առանձնահատկությունների հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ քառախորան գլխավոր եկեղեցին հանդիսացել է համալիրի գլխավոր և գաղափարական կենտրոնը: Կինեպոսի վանական համալիրը, ըստ ամենայնի, եղել է Բողիս գավառի կարևոր հոգևոր կենտրոններից մեկը: Կառույցների կազմով այն որոշակի ընդհանրություններ ունի Ասփակի վանական համալիրի հետ, թեև չափերով զգալիորեն փոքր է:

Հովակ

Բողիսայի Հովակ (այժմ՝ Alatarla) գյուղից մոտ 2,7 կմ հարավ-արևելք՝ ժայռոտ միջին բարձրության բլրի վրա, պահպանվել են գրավոր աղբյուրներից հայտնի $7 \times 4,8$ մ չափերով միանավ սրահավոր եկեղեցու մնացորդներ [6, էջ 228]: Կառույցի շրջակայքը ներկայումս զբաղեցնում են մշակովի հողատարածքները, որոնք, ժամանակին հավանաբար պատկանել են Հովակ գյուղին: Պահպանվել է եկեղեցու հյուսիսային ճակատը՝ ամբողջ երկարությամբ, արևելյան պատի մոտ կեսը, ինչպես նաև խորանի կիսաշրջանաձև արտիդի մի հատվածը: Կառույցի հատակագիծը բավական ընթեռնելի է: Մուտքը տեղակայված է արևմտյան ճակատում: Ներքին տարածքում՝ հյուսիսային պատի երկայնքով, նկատելի են երկու կամարների հետքեր, որոնք հենված են եղել որմնասյուների վրա: Նմանատիպ կամարաշար, հավանաբար, առկա է եղել նաև հարավային պատի երկայնքով, ինչը ենթադրում է ներսում կամարաշարով բաժանված ծավալային լուծում:

Եկեղեցին կառուցված է կիսամշակ և ճեղքված, մի քանի երանգների քարերով՝ իրականացված հայկական ավանդական «միդիս» շարվածքով: Շարվածքում նկատվում է հորիզոնական շարքերի պահպանման միտում, ինչը Տայքի փոքր սրահավոր եկեղեցիներում համեմատաբար հազվադեպ է հանդիպում և կարող է վկայել շինարարական ավելի կանոնակարգված մոտեցման մասին: Պահպանված հատվածներում արձանագրվում են նաև ուշ միջամտությունների հետքեր: Կառույցի ճարտարապետական առանձնահատկությունների համադրությունը թույլ է տալիս թվագրել այն X դ.:

Հովակ գյուղի հին կենտրոնում տեղակայված է միջին չափերի միանավ սրահավոր գյուղամիջի եկեղեցին ($9 \times 4,6$ մ): Եկեղեցու հարևանությամբ կա մզկիթ: Կառույցը հիմնված է թեք տեղանքի վրա և ներկայումս կիսաքանդ վիճակում է:

Եկեղեցու հատակագիծը ընթեռնելի է, սակայն թաղակապ ծածկը փրուզված է: Անկունային քարերը մասնակիորեն պոկված են: Ավելի լավ է պահպանվել արևմտյան ճակատը, որտեղ նկատվում են նախկին երկթեք ծածկի տեղը և պատուհանների առկայությունը:

Կառույցը ներկայումս վերաօգտագործվում է որպես պահեստ: Այդ նպատակով հարավային կողմում տեղադրվել են փայտե դարպասներ, իսկ վրան՝ թիթեղյա ծածկ: Որմնաշարը կառուցված է ավանդական «միդիս» շարվածքով՝ արտաքինից հորիզոնական գծերի պահպանմամբ: Ներքին շարվածքը ավելի անկանոն է: Եկեղեցու հորինվածքի ճարտարապետական առանձնահատկությունները թույլ են տալիս կառույցը թվագրել X դ.:

Հովակ գյուղի և գյուղին մոտ գտնվող ամրոցի միջև պահպանվել է ևս մեկ փոքր միանավ սրահավոր եկեղեցի: Այն կառուցված է նույն ժայռի թեք լանջին՝ ամրոցից մոտ

100 մ հարավ-արևելք: Եկեղեցուց ամրոց բարձրանալը պրակտիկորեն անհնար է, ինչը վկայում է, որ այն առանձնացված է եղել գյուղից և ընդգրկված եղել գյուղի տարածքային պաշտպանական ցանցի մեջ: Կառույցն ունի $6 \times 3,6$ մ չափեր և տեղակայված է դժվարամատչելի բնական փոքր հարթակի վրա: Թաղակապ ծածկը առկա չէ, արտաքին քարերը պոկված և վերաօգտագործվել են: Կանգուն է միայն կրաբետոնե միջուկը: Մուտքը կազմակերպվել է արևմուտքից, իսկ մուտքի վերնի մասում պահպանվել է պատուհանի կամարը: Կիսաշրջանաձև խորանը ունի լուսամուտ, որի աջ և ձախ կողմերում նկատելի են խորշեր: Ներքին պատերը ծեփված են եղել կրաշաղախով, սակայն որմնանկարների հետքեր չեն պահպանվել:

Եկեղեցու որմնաշարը կառուցված է ավանդական «միդիս» շարվածքով: Ներսում օգտագործվել են մանր, կիսամշակ և ճեղքված քարեր: Կառույցը փաստացի ներկայացնում է փոքր գյուղամիջի եկեղեցու միջնադարյան ճարտարապետական ձևավորումները և մշակված շարվածքային տեխնիկան:

Որջնհաղ

Բողխայի Որջնհաղ ամրոցից մոտ 160 մ արևմուտք և գյուղից (այժմ՝ Orucuk) շուրջ 800 մ հարավ պահպանվել են մի հետաքրքիր եկեղեցու մնացորդներ: Ըստ մեր դիտարկումների՝ այն միջին չափերի, գմբեթավոր դահլիճ տիպի եկեղեցի է: Կառույցը տեղակայված է ամրոցի դիմաց՝ ավելի ցածր բլրի ժայռային հատվածում, այնպես, որ խորանը ուղղված է դեպի ամրոցը, ինչը վկայում է հուշարձանի և պաշտպանական համակարգի գաղափարական ու տարածական կապի մասին: Խորանը քանդվել է: Հարավային և հյուսիսային ճակատներից պահպանվել են կրաբետոնե միջուկի հատվածներ: Շինության քարերը հիմնականում պոկված և տեղափոխված են, բայց տեղ-տեղ դեռ նշմարվում են շարվածքի և ծավալատարածական հորինվածքի հատվածներ: Հյուսիսային ճակատի վրա պահպանվել են գույգ հայկական խորշեր, որոնցից մեկի կամարային վերնամասում նկատվում են կարմիր ներկով քաշված ճառագայթաձև գծեր, որոնք կոնաձև կամարի սկզբում միավորվում են մեկ կետի շուրջ:

Ներքուստ՝ հյուսիսային պատին, պահպանվել են գմբեթակիր որմնամույթի մնացորդներ, ինչպես նաև գանձագողերի փորվածքներից բացված խարսխի քար: Վերջինիս անկյունային հատվածում հատակագծորեն կիսաշրջանաձև փորվածք կա, որի ներսում պահպանվել է հարթ սվաղի շերտ: Մա հիմք է տալիս ենթադրելու, որ եկեղեցին, հավանաբար, ունեցել է որմնանկարային հարդարում: Պահպանված հատվածների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ որմնաշարը իրականացված է ավանդական «միդիս» շարվածքով, սակայն, ի տարբերություն Բողխա գավառի բազմաթիվ եկեղեցիների, այստեղ կիրառվել են սրբատաշ, բարակ տրավերտինե քարեր: Փլուզման բնույթը վկայում է, որ շինությունն ավերվել է, ոչ թե բնական քայքայման, այլ պայթեցման հետևանքով: Խոշոր բեկորները ցրված են տարբեր ուղղություններով, իսկ ավերակները հետագայում ծառայել են որպես շինաքարի աղբյուր:

Եկեղեցու չափերը, որմնաշարի որակը և գունային լուծումները թույլ են տալիս թվագրել այն ոչ ուշ քան X դ.: Նմանատիպ ճարտարապետական լուծումներ ունեն Տայքի հանրահայտ հուշարձաններից՝ Օշկի վանքի Պարխարի եկեղեցին և Չորդվանքի գլխա-

վոր եկեղեցին, որոնք կառուցվել կամ վերակառուցվել են Բագրատունյաց իշխան Դավիթ Կուրապաղատ Բագրատունու ժամանակաշրջանում:

Տիպաբանական առումով գմբեթավոր դահլիճ տիպը հազվադեպ է Բողխա գավառում պահպանված եկեղեցիների շարքում և ընդհանրապես քիչ է հանդիպում Տայքում: Հայկական ճարտարապետության մեջ այս տիպը ձևավորվել է միանավ սրահավոր եկեղեցիների վրա գմբեթային համակարգի հարմարեցման արդյունքում՝ սկսած VI դ.: Առաջին հստակ արձանագրված օրինակներից է Ջովունիի եկեղեցին: VII դ. սկսած՝ այդ տիպով կառուցվել են մի շարք նշանավոր կառույցներ, այդ թվում՝ Պտղմիի և Արուճի տաճարները:

Զարգացած միջնադարում գմբեթավոր դահլիճը լայն տարածում է գտել հայկական տարբեր ճարտարապետական դպրոցներում՝ Սյունիքում, Անի-Շիրակում, Վասպուրականում և այլուր: Այնուամենայնիվ, Տայք-Գուգարքի ճարտարապետական դպրոցում առավել տարածված է մնացել միանավ սրահավոր եկեղեցու տիպը, ինչը ևս ընդգծում է Որջնհաղի այս կառույցի տիպաբանական առանձնահատկությունը:

Գյուղից մոտ 200 մետր դեպի հյուսիս պահպանվել են փոքր չափերի եկեղեցու մնացորդներ: Սա միանավ սրահավոր տիպի շինություն է՝ կառուցված ժայռային հենքի վրա այնպես, որ խորանը անմիջապես հենված է բնական ժայռին: Խորանի կիսաշրջանաձև ավարտը բացակայում է: Որպես խորանային պատ ծառայել է ժայռային մակերեսը: Կառույցի որմնաշարը իրականացված է անմշակ քարից և կրաշաղախից՝ ավանդական «միդիս» շարվածքով: Արևմտյան հատվածը և ծածկը փլված են, մինչդեռ հյուսիսային պատին պահպանվել է փոքր լուսամուտ:

Շինության կառուցվածքային առանձնահատկությունները թույլ են տալիս ենթադրել, որ տվյալ վայրում նախապես գոյություն է ունեցել հնագույն սրբատեղի, որի հիմքի վրա հետագայում կառուցվել է մատուռը: Տեղում նկատվում են նաև ուշ միջնադարյան վերափոխումների հետքեր. ծածկի պահպանված հատվածում կիրառվել է փայտե կաղապարային համակարգ, որի վրա իրականացվել է կրաբետոնե լցանյութ:

Տիպաբանական առումով եկեղեցին պատկանում է Տայքի և հարակից շրջանների համար բնորոշ պարզ սրահավոր կառույցների խմբին: Ժայռահեն կառուցման սկզբունքը ևս վաղ ավանդույթ ունի և կիրառվել է հայկական վաղ քրիստոնեական ճարտարապետության մեջ՝ շարունակելով ավելի հին պաշտամունքային տեղերի ընտրության ու սրբացման ավանդույթները:

Ջուջուրիս

Բողխայի Ջուջուրիս բնակավայրում (ներկայիս՝ Subatak) պահպանվել է եռանավ սրահավոր հորինվածքով Ս. Հակոբ [5, էջ 30] եկեղեցին՝ արևելյան կողմում կիսաշրջանաձև խորանով և դրան հարող հյուսիսային ու հարավային ավանդատներով: Արևելյան ճակատում պահպանվել են ավանդատների լուսամուտները, մինչդեռ խորանի լուսամուտային հատվածը քայքայված է: Եկեղեցու ծածկը և պատերի վերին շարքերը մասամբ փլուզված են: Արևմտյան կողմում պահպանվել է գավիթը, որի միջոցով իրականացվել է մուտքը դեպի աղոթասրահ: Գավթի մուտքի մոտ առկա է քարակոփ պարզ, հավասարաթև խաչապատկեր:

Եկեղեցու լայնությունը շուրջ 10 մ է, երկարությունը՝ գավթի հետ միասին մոտ 18 մ: Երկայնական առանցքը փոքր-ինչ շեղված է դեպի հյուսիս-արևելք: Եկեղեցու հորինվածքային լուծումները բնորոշ են զարգացած միջնադարի հայկական ճարտարապետությանը և մատնանշում են կառույցի բարձր կարգավիճակը՝ որպես համայնքային կենտրոնական սրբավայր: Շինարարական շերտերում նկատելի են ուշ միջնադարյան և նոր շրջանի վերանորոգումների հետքեր: Պատերը կառուցված են ավանդական «միդիս» շարվածքով. հիմնականում օգտագործվել են տեղական կիսամշակ և ձեղքված քարեր, իսկ անկյունային ու կառուցվածքային պատասխանատու հանգույցներում՝ կանոնավոր ձևի մաքրատաշ միջին մեծության քարեր, որոնց վրա դեռևս նկատելի են քարգործ վարպետների գործիքների հետքերը:

Ջարգացած միջնադարի հայկական ճարտարապետության մեջ եռանավ բազիլիկների կիրառումը սակավադեպ երևույթ է, սակայն Տայքի տարածաշրջանում դրանք հանդիպում են այնպիսի խոշոր վանական համալիրներում, ինչպիսիք են Չորղվանքը, Պարխարը և Ասփակը: Ջուջուրիսի եկեղեցին համալրում է այս շարքը՝ հանդիսանալով տարածաշրջանի հոգևոր-մշակութային ժառանգության կարևորագույն օրինակներից մեկը:

Ջուջուրուս գյուղի ծայրամասում՝ բնակավայրից արևմուտք մոտ 250 մ հեռավորության վրա, պահպանվել են միանավ սրահավոր եկեղեցու ավերակներ: Կառույցը հիմնադրված է թեթև լանջի բարձրադիր հատվածում և ունի մոտավոր 10×5 մ չափեր: Եկեղեցու շուրջը նկատվում են այլ շինությունների մնացորդներ, ինչպես նաև դարավանդաձև հարթակների (տեռասանների) հենապատերի հատվածներ, ինչը վկայում է տարածքի համալիր օգտագործման մասին՝ հավանաբար կապված եկեղեցու սպասարկման կամ կից բնակեցման հետ: Արևելյան ճակատում պահպանվել է լուսամուտը, թեև դրա անկյունային հատվածները զգալիորեն վնասված են:

Շարվածքային տեխնիկան և կառուցվածքային առանձնահատկությունները մոտ են գյուղամիջի եռանավ եկեղեցու շարվածքին. այստեղ նույնպես հստակորեն տարբերակվում են երկու հիմնական շինարարական փուլեր՝ զարգացած և ուշ միջնադարերի: Կառույցը բարձրանում է հատուկ ձևավորված հիմքի վրա, որն իրականացված է կոպտատաշ և կիսամշակ մեծ քարերով՝ կրաշաղախի կիրառմամբ, ինչը բնորոշ է Տայքի միջնադարյան գյուղական եկեղեցաշինությանը:

Սանանենց

Սանանենց (ներկայիս՝ Yarbaşı) բնակավայրի և ամրոցի միջնամասում՝ նույն լեռնալանջի վրա, պահպանվել են միանավ սրահավոր եկեղեցու մնացորդներ: Թեև կառույցի հատակագծային հորինվածքն ընդհանուր առմամբ ընթեռնելի է, այն գտնվում է խիստ վնասված վիճակում: Ներկայումս տեսանելի են միայն հյուսիսային և արևելյան պատերի որոշ հատվածներ, որոնց պահպանված բարձրությունը հասնում է շուրջ 1 մետրի: Կառույցի հյուսիսարևելյան անկյունը հիմնված է բնական ժայռաբեկորի վրա: Տեղանքի ռելիեֆին հարմարեցված այս շինարարական լուծումը վկայում է տեղական ճարտարապետական ավանդույթների կիրառման մասին: Նմանատիպ հնարք նկատվում է նաև Բողխա գավառի Որջնհաղ գյուղից հյուսիս գտնվող եկեղեցում, թեև Սանանենցի օրինակն անհամեմատ ավելի վատ է պահպանվել: Եկեղեցու պատերը կառուցված են

ավանդական «միդիս» եղանակով՝ կրաշաղախի, մանր անմշակ և կիսամշակ քարերի կիրառմամբ: Շինության առանցքը փոքր-ինչ շեղված է խորանն ուղղված է դեպի հյուսիս-արևելք: Այս շեղումը, ամենայն հավանականությամբ, պայմանավորված է որպես հիմք ծառայող ժայռաբեկորի տեղադրությամբ և բնական ռելիեֆի թելադրանքով:

Եկեղեցին, տեղակայված լինելով բնակավայրի և ամրոցի միջակայքում, հանդիսացել է տարածքի հոգևոր կենտրոններից մեկը՝ ամբողջացնելով Սանանենցի պատմա-ճարտարապետական համալիրը:

Միմիդոն

Բողխայի Միմիդոն (Ձմեռատուն, այժմ՝ Aşağı Kumlu) բնակավայրից շուրջ 500 մ դեպի հյուսիս-արևելք՝ փոքր բլրի վրա, պահպանվել են միանավ սրահավոր եկեղեցու մնացորդներ: Կառույցը հիմնադրված է արհեստականորեն հարթեցված տարածքի վրա, որը հյուսիսային կողմից հենվում է բնական ժայռին: Հատկանշական է, որ եկեղեցու հյուսիսային պատի ստորին հատվածը միաժամանակ ծառայել է որպես այդ հարթակի հենապատ: Եկեղեցին մեզ է հասել խիստ վնասված վիճակում, սակայն արևելյան կողմում տեսանելի է կիսաշրջանաձև խորանի հատվածը: Հյուսիսային պատի առավելագույն պահպանված բարձրությունը հասնում է շուրջ 6 մ: Կառույցը և հյուսիսային հենապատը իրականացված են ավանդական «միդիս» շարվածքով՝ օգտագործելով կիսամշակ և ձեռքված կարմրավուն երանգի քարեր ու կրաշաղախ: Արտաքին երեսապատման մեջ նկատվում է շարքերի հորիզոնականությունը պահպանելու միտում: Շինության երկայնական առանցքը փոքր-ինչ շեղված է խորանն ուղղված է դեպի հարավ-արևելք: Կառույցի ճարտարապետական հորինվածքը և շինարարական շերտերը թույլ են տալիս այն թվագրել երկու փուլով՝ հիմնական շերտ՝ IX–X դդ. և վերակառուցման փուլ՝ ուշ միջնադար:

Փետկիր

Բողխայի Փետկիր (այժմ՝ Ayyıldız) գյուղից մոտ 3 կմ դեպի արևելք պահպանվել է քառախորան (տետրակոնիս) տիպի եկեղեցի: Կառույցն ունի ուշագրավ հորինվածք, այն ներսից և դրսից քառակուսի է, որի չորս ճակատներում բացվում են խորանները: Արևելյան՝ գլխավոր խորանն ընդգծված է առավել խոր արքիդով: Արտաքին ծավալաչափական լուծումներով հստակ ընթեռնելի է կենտրոնագմբեթ քառախորան հորինվածքը: Մուտքը, ամենայն հավանականությամբ, եղել է արևմտյան կողմից: Շինությունը կառուցված է միջին չափերի կոպտատաշ քարերով և կրաշաղախով: Տեղացիների շրջանում հուշարձանը հայտնի է «Քիլիսե բոյնաս» (եկեղեցու անցում) անվամբ:

Կառույցը թվագրվում է IX–X դդ.: Այն ներկայումս գտնվում է վթարային վիճակում՝ ենթարկվելով զանազան դեմքի մշտական ավերածություններին: Փետկիրի եկեղեցին հորինվածքով մոտ է Բողխայի Կինեպոս վանական համալիրի գլխավոր եկեղեցուն: Նույն տիպաբանական խմբին են պատկանում նաև Տայքի հայտնի Բոբոսգերի, Սբխեչի և Մորխաչի եկեղեցիները [1, էջեր 124-127]:

Կենտրոնագմբեթ քառախորան կառույցների ակունքները հայկական ճարտարապետության մեջ սկիզբ են առնում վաղ քրիստոնեական շրջանից, իսկ Ոսկեդարում (V–VII դդ.)՝ հասնում կատարելության:

Օլթի

Օլթի քաղաքում պահպանված ռուսական ուղղափառ եկեղեցին կառուցվել է 1878–1890 թթ. և ծառայել է ռուսական զինվորական ու վարչական շրջանակներին՝ հանդիսանալով տարածաշրջանում կայսերական սահմանային քաղաքականության կրոնա-մշակութային ենթակառուցվածքի կարևոր բաղադրիչ: Կառույցը արտաքուստ ուղղանկյուն հատակագծով, եռանավ, գմբեթավոր տիպի է՝ կառուցված սրբատաշ, տարբեր նիստերով վարդամոխրագույն քարից՝ կիրառելով հայկական ավանդական «միդիս» շարվածքը: Պատասխանատու կառուցվածքային հատվածներում՝ անկյուններում, թմբուկում և այլ հանգույցներում, օգտագործվել են կանոնիկ մշակված, ռուստաձև վարդագույն քարեր: Տանիքի ծածկերը և ինտերիերի մի շարք տարրեր պատրաստված են փայտից: Նմանատիպ շարվածքային մշակույթ հանդիպում է նույն ժամանակաշրջանի քաղաքացիական կառուցապատման մեջ նաև Արդահանում, Կարսում և Գյումրիում: Օրինակ՝ նույն տեխնիկայով է իրականացված Ալեքսանդրապոլի պաշտպանական համակարգի մաս կազմող Գյումրու «Պայտաձև» ամրոցը:

Շինությունը բնորոշվում է հաստ պատերով և զուսպ ճակատային լուծումներով, որոնք արտացոլում են XIX դ. ռուսական եկեղեցաշինությանը բնորոշ նեոբյուզանդական ազդեցությունները: Ինչպես ընդունված էր ժամանակի ուղղափառ ճարտարապետության մեջ, կառույցն ունի երկու գմբեթային ծածկ՝ խորանի հատվածում տեղադրված «սոխաձև» վեղարով փոքր գմբեթ և արևմտյան մասում բարձրադիր գմբեթ, որն ունեցել է նաև զանգակատան գործառույթ:

1918 թ. ռուսական զորքերի հեռացումից հետո եկեղեցին դադարել է գործել որպես ուղղափառ պաշտամունքային կառույց: Վերջին տարիներին շինությունը վերականգնվել է և վերաօգտագործվում է որպես գրադարան՝ ստանալով նոր հասարակական-մշակութային գործառույթ:

Օլթիում հիշատակվում են նաև 2 հայկական եկեղեցիներ՝ Ս. Գևորգ և Ս. Հովհաննես [5, էջ 15]: Ցավոք, այս եկեղեցիներից ոչինչ չի պահպանվել:

Ե Զ Ը Ր Ա Հ Ա Ն Գ ՈՒ Մ. Բողխա գավառի հոգևոր ճարտարապետական ժառանգության համակարգային ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տարածաշրջանի միջնադարյան եկեղեցաշինությունը ձևավորվել է հստակ տիպաբանական և տարածական օրինաչափությունների շրջանակում՝ արտացոլելով Տայք-Գուգարքի ճարտարապետական դպրոցի առանձնահատուկ զարգացման ուղին: Գերակշռող միանավ սրահավոր եկեղեցիները, զուգակցվելով ավելի բարդ հորինվածքների՝ քառախորան, եռանավ և գմբեթավոր դահլիճ տիպերի հետ, վկայում են ինչպես տեղական ավանդույթի կայունության, այնպես էլ կառուցապատման բազմազանության մասին:

Հուշարձանների թվագրությունը հիմնականում սահմանվում է IX–X դարերով, սակայն դրանցում արձանագրված կառուցապատական փոփոխությունները և վերակառուցումները մատնանշում են երկարատև օգտագործման և գործառույթային հարմարվողականության գործընթացներ: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ եկեղեցիների տեղաբաշխումը պատահական չէ, այլ ենթարկվում է տարածական մտածողության հստակ համակարգի՝ սերտորեն կապված լինելով բնակավայրային և պաշտպանական կառույց-

ների հետ: Այս համատեքստում ձևավորվում է «Բնակավայր–ամրոց–եկեղեցի» փոխկապակցված կառուցվածքը, որը հանդես է գալիս որպես տարածաշրջանի պատմաճարտարապետական կազմակերպման առանցքային մոդել:

Մինևույն ժամանակ արձանագրվում է սրբատեղիների ընտրության մեջ նախաքրիստոնեական ավանդույթների շարունակականությունը, ինչը վկայում է մշակութային լանդշաֆտի խորքային ժառանգականության մասին: Ստացված արդյունքները թույլ են տալիս Բողիս գավառի նյութը դիտարկել ոչ միայն որպես առանձին հուշարձանների համախումբ, այլ որպես ամբողջական տարածական և գաղափարական համակարգ, որն արտացոլում է միջնադարյան հայկական հասարակության կազմակերպման սկզբունքները:

Այսպիսով, սույն ուսումնասիրությունը նպաստում է Տայքի պատմաճարտարապետական ժառանգության գիտական վերաիմաստավորմանը՝ առաջարկելով նոր դիտանկյուններ ինչպես տիպաբանական դասակարգման, այնպես էլ տարածական կազմակերպման և մշակութային լանդշաֆտի ընկալման շրջանակում:

Գրականություն

1. **Մարության Տ.** *Խորագույն Հայք*: Երևան, «Սովետական գրող» հրատ.: 1978: 183 էջ:
2. **Նահատակյան Գ., Ակոպով Ա., Գրիգորյան Ա.** Ասփակի էջեր համալիրը // ՀՀ ԳԱԱ ԾՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», 1(26), Գյումրի, 2023, 165-176 էջեր:
3. **Նահատակյան Գ., Ակոպով Ա., Հայրապետյան Ա.** *Տայք, Պատմաճարտարապետական ուսումնասիրություն: Մաս Բ (Արյացփոր)*. Գյումրի: ԳԱԱ ԾՀՀ կենտրոնի հրատ., 2024: 208 էջ:
4. **Նահատակյան Գ.** Քար-աղյուս համադրությամբ որմնաշարը IX-XIII դդ. հայկական պաշտամունքային ճարտարապետության մեջ // Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական տասներորդ նստաշրջանի նյութեր: ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ին-տ.: Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ.: 2016: 127-138 էջեր:
5. *Центральный государственный исторический архив Грузии, ф. 415 (Закавказский статистический комитет), оп. 1, д. 21.*
6. **Խլուցմովի տ., Գոռալուցմովի Բ., Իմեդալուցմովի Ս., Կոլալուցմովի Մ., Թախալուցմովի Է., Միքայելուցմովի Լ.** *Ճառ-լեզուների մեջ 2016 թվականի հոկտեմբերի 10-11-ի Վանաձորի միջազգային գիտաժողովի անդամագրությունը*. Վանաձոր: Գիտություն, 2017. 321 էջ.

References

1. **Marutyan, T.** Deeper Armenia [*Khoraguyn Hayk*]. Yerevan: “Sovetakan grogh” publ., 1978. 183 p. (in Armenian).
2. **Nahatakyan, D., Akopov A., Grigoryan A.** The Monastic Complex of Aspak [*Aspaki vanakan hamaliry*] // “Scientific Works” of the Shirak Center of Armenological Studies, NAS RA, Gyumri, 2023, vol. 1(26), 165–176 pp.. (in Armenian)
3. **Nahatakyan, D., Akopov A., Hayrapetyan A.** Tayk: Historical and Architectural Research. Part II (Arsyatspor). Gyumri, Publ. of SCAS NAS RA, 2024 [*Tayk. Patma-chartarapetakan usumnasirut 'yun. Mas B (Arsyats 'phor)*]. Gyumri: NAS RA SCAS publ., 2024. 208 p. (in Armenian)
4. **Nahatakyan, D.** Stone-Brick Combined Masonry in Armenian Religious Architecture of the 9th–13th Centuries [*Kar-agh'yus hamadrutyamb ormnashary IX–XIII dd. haykakan pashtamunk'ayin chartarapetut 'yan mej*] // Proceedings of the 10th Scientific Session of Young Armenian Art Historians. Yerevan: NAS RA “Gitutyun” publ., 2016, 127–138 pp.. (in Armenian)

5. Central State Historical Archive of Georgia. Transcaucasian Statistical Committee fonds f. 415 (Zakavkazskiy statisticheskiy komitet), Inv. 1, f. 21. (in Russian)
6. **Khutsishvili, T., Gozalishvili B., Imedashvili A., Koghuashvili Sh., Maisuradze D., Tsikarishvili L.** Reports of the 2016 Research Expeditions on the Monuments of Tao-Klarjeti [*T'ao-Klarjet'i's dzeglebis 2016 ts'lis sak'vlevi ekspeditsiebis angarishebi*]. Tbilisi: Caucasus University Press, 2017. 321 p. (in Georgian)

Ընդունվել է / Received on: **19.03.2026**

Գրախոսվել է / Reviewed on: **31.03.2026**

Հանձնվել է սույ. / Accepted for Pub: **15.05.2026**

Տեղեկություններ հեղինակների մասին

Դավիթ Ս. ՆԱՀԱՏԱԿՅԱՆ՝ ճարտ. թեկնածու, ՃՇՀԱՀ-ի ճարտարապետության տեսության և ժառանգության վերականգնման ամբիոնի ասիստենտ, Երևան, ԳԱԱ Շիրակի հայազիտ. հետազոտությունների կենտրոնի գիտաշխատող, Գյումրի, ՀՀ
Էլ. հասցե՝ davit.nahatakan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1149-7262>

Davit S. NAHATAKYAN: PhD in Architecture, Assistant Professor in NUACA, Researcher of Shirak Center for Armenological Studies NAS, Gyumri, RA, e-mail: davit.nahatakan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1149-7262>

Արկադի Ա. ԱԿՈՊՈՎ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու, ԳԱԱ Շիրակի հայազիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտքարտուղար, Գյումրի, ՀՀ,
Էլ. հասցե՝ arkadone1@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6771-9747>

Arkadi A. AKOPOV: PhD in History, scientific secretary of the Shirak Center for Armenological Studies of NAS, Gyumri, RA, e-mail: arkadone1@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6771-9747>

Արմեն Ս. ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ՝ պատմ. գիտ. թեկնածու, ԳԱԱ Շիրակի հայազիտական հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն, ԾՊՀ պատմության և իրավագիտության ամբիոնի դոցենտ, Գյումրի, ՀՀ,
Էլ. հասցե՝ a.hayrapetyan@shirakcenter.sci.am, <https://orcid.org/0000-0003-1051-5078>

Armen S. HAYRAPETYAN: PhD in History, Director of the Shirak Center for Armenological Studies of NAS, Gyumri, Associate Professor at Shirak State University after M.Nalbandyan, Gyumri, RA e-mail: a.hayrapetyan@shirakcenter.sci.am, <https://orcid.org/0000-0003-1051-5078>